

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**Қазақ хандығының құрылуының
550 жылдығына орай ұйымдастырылған
«ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ:
ТАРИХ, ТЕОРИЯ ЖӘНЕ БҮГІНГІ КҮН» атты
халықаралық ғылыми-теориялық
конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

5-6 маусым 2015 жыл, Алматы қаласы

МАЗМҰНЫ

Құттықтаулар.....	3
Алғы сөз Мұтанов Ғ.М.	6
ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС	
Омарбеков Т. Қазақ хандығының қалыптасуының этникалық негіздері.....	7
Кенжеахмет Н. <i>Мин шилу</i> (Мин патшалығының нақты хроникалық жазбалары) – Қазақ хандығы туралы маңызды жазба деректеме.....	10
Schamloglu U. The origins of Kazakh Statehood: from the Golden Horde to the Kazakh khanate	15
Paul D. Buell Turkic peoples and Medieval Eurasian foodways.....	19
Жеменей Ислам Қазақ тарихының дерекнамалары (Зафарнама, Бабырнама және Тарих-и Рашиди)..	22
Montserrat de Pablo, Cartographies, photographing the Silk Road and its Cultures: Cross-Roads of Cuisine and Image	26

БІРІНШІ СЕКЦИЯ / ПЕРВАЯ СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ ЖӘНЕ САЯСИ-ЭТНИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ПРЕДПОСЫЛКИ И ЭТНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Жумагулов К.Т. Нарративные источники библиотеки Ватикана по древней и средневековой истории Казахстана	29
Жылысбаева М. Ғ. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты қорларында сақталған Қазақ хандығына қатысты деректер жөнінде.....	31
Абдиров М.Ж. Еще раз о происхождении этнонима «казак/казах»	33
Напил Базылхан Қазақ этнонимдері: тарихи-этимологиялық кейбір талдаулар	42
Хаутала Р. Деяния Давида, царя индий” (1221): первые упоминания монголов в латинских источниках	48
Жұмаділ А.Қ. Қазақтардың әскери ісі	50
Хабижанова Г.Б. Формирование социально-политических традиций в духовной культуре тюркских народов	55
Мұхатова О.Х. Ежелгі түкілердің қоғамдық құрылысын және шаруашылығын зерттеу мәселелері	57
Жетпісбай Н., Қалыш А. Табын руының шығу тегі мен тарихы	60
Нуртазина Н.Д. Новые подходы к изучению религиозной идентичности казахского этноса	67
Торланбаева К.У. Каганская власть как отражение укрепления государства у тюрков	70
Давлетова Г.А., Абулхасимова М. Б. Из истории становления государственности на территории Казахстана	74
Телеуова Э.Д., Иманбаева С.С. Дәстүрлі қоғамның әдеттегі құқығының өзара байланыстылығы, тұрақтылығы мен ерекшелігі.....	77
Жакни М.С. Еуразия далалық өркениетінің циклдық даму заңдылығы	80
Серкеев Ж.С., Кулмесканова С. Қазақ хандығы құрылуының тарихнамасы.....	89
Бақытжан Ш. Е. Қазақ жеріндегі мадиярлар	92
Ренато Сала, Жан-Марк Деом Городские комплексы средней Сырдарьи в XVII и XVIII вв.	95
Сагинаева А.Н. Коман-қыпшақтары мемлекеттік аумағының мұрагері-Қазақ хандығы.....	99
Қошымова А.О. Оғыздар мемлекеті мен қазақ хандығы (Сығанақ және Жанкент қалалары мысалында)	102
Ахметова М.Ж. Тенгрианство как основа национального самосознания казахов	105
Серкенова С.С. Формирование экологического мировосприятия тюркских народов Центральной Азии	107
Нартай А.Н. XV ғасырдың ортасындағы қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуының аяқталуы	110
Жүсіп Мырзақұлұлы «Алаш» қауымы және қазақ хандығы («الاش» қауیمی جانہ قازاق حاندىعى)	113

Көріп тұрғанымыздай қыпшақтар өздеріне дейінгі қазақ жерінде болған мемлекеттік құрылымдар мен этно-саяси бірлестіктердің мұрагерлері ретінде, өздерінің қол астына бірнеше түркі тілдес тайпаларды бағындырған. Осы дәстүр II ғасырдан астам уақыттан кейін жалғасын тауып түркі тілдес бірнеше ру-тайпалардың басы бірігіп, XV ғ. қазақ хандығын құрады, бұл қазақ халқының тұтастығы XVIII ғ. бас кезінде Ресейдің қол астына өткенге дейін сақталды. Дәл осы тарихи оқиғалар желісі қайталанып II ғасырдан астам уақыт өткеннен кейін қазақ халқы Ресейдің отаршылдық боданынан босап, Тәуелсіз Қазақстан Республикасын жариялады.

Сонымен, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің мемлекеттік территориясы сонау қыпшақ дәуірінде межеленіп, сол межеленген аймақтың негізгі бөлігі қыпшақтардың тарихи-этникалық мұрагерлері ретінде бүгінгі қазақ халқының Атамекеніне айналып отыр.

- 1 Бартольд В.В. Кипчаки // Бартольд В.В. Сочинения. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Наука. Гл. ред. вост. лит.-ры, 1968. – 759 с.
- 2 Ахинжанов С. М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – А.-А.: Наука, 1989. – 293 с.; Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989. – 766 с.; Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кипчаков VIII-XIV вв. А.-А.:Наука,1987.- 42 с.; Плетнева С.А. Половцы. М.: Наука, 1990.-208 с.
- 3 Ахинжанов С. М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – А.-А.: Наука, 1989. – 293 с.
- 4 Плетнева С.А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV-XII века. Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 2003. - 248 с.
- 5 Кумеков Б.Е. Средневековые мусульманские карты как источник по расселению кипчаков. // Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. Тезисы докладов и сообщений межреспубликанской научной конференции, посвященной памяти В.А. Ромодина. Бишкек, 1991.
- 6 Ахинжанов С.М. Из истории взаимоотношений кипчаков и Хорезма в XII-начале XIII века. // Археологические исследования в Казахстане. А.-А.: Наука. 1973. – 208 с.
- 7 Кадырбаев А.Ш. За пределами Великой Степи. А.: Демей, 1997. - 200 с.
- 8 СМИЗО.Том I. Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1884. - 564 с.

ОҒЫЗДАР МЕМЛЕКЕТІ МЕН ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ (СЫҒАНАҚ ЖӘНЕ ЖАНКЕНТ ҚАЛАЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

А.О.Қошымова

Тарих, археология және этнология факультетінің
1 курс PhD докторанты

Егемендігін жариялап, тәуелсіздікке қол жеткізген кез-келген ел, оның ішінде кейбір тарихи кезеңдерде тарихынан айырылуға шақ қалған ұлттар мен халықтар өзінің арғы тегін іздестіріп терендете зерттей отырып, ата-бабасының кім болғандығын анықтаумен қатар, олардың жүріп өткен жолдары мен асқан асқарларын анықтап, болашаққа көз тігері заңдылық. Оның үстіне Батыстан басталған “жаһандану” қаупі астында шағын ұлттар мен ұлыстар туған тілдері мен төл мәдениеттерін сақтап қалу үшін жан дәрмен жанталасып жатқаны бәрімізге белгілі. Тарих – қай елдің болмасын рухани іргетасы әрі ұлттық мәйегі. Сондықтан да халық өзінің рухани бомысымен танысып, сусындағысы, рухани нәр алғысы келсе тарихының терең қатпарлары мен сандаған қырларына үңіліп, сырларынан нәр алуы тиіс. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың “Тарих толқынында” атты еңбегінде “Түркі халықтарының әлемдік өркениетке қосқан үлестерін дәлелдеу арқылы жалпы түріктік рухани негіздегі қасиетті қазыналар жасалған, - деп атап көрсете отырып, - қазақ халқы осы жерге әлдеқалай отаршылдық немесе басқыншылық жолмен келмеген. Қазақтардың тарихи тек-тамыры мейлінше тереңде. Онда тек-тамыр алғашқы Қазақ хандығы құрылған кезеңмен әсте шектелмейді. Қазақтардың тарихи тұрақтылығы, төл этногенетикалық аумағына бауыр басуы әртүрлі тарихи кезеңдерде айрықша рөл атқарған” [1] – деген пікірі, қазақ халқының көнеден келе жатқанын, бірнеше мыңжылдық тарихы, мәдениеті, тілі бар ұлт екендігіне баса назар аударады.

Көптеген түркі халықтарының арғы тегі саналған оғыздар мәселесі де міне осы сүреден шығады десек қателеспеспіз. Себебі, бүгінде әлемнің көптеген елін жайлаған оғыз тілдес халықтар қатарынан түрікмендер, азербайжандар, осман түріктері, гагауыздар, сондай-ақ қазіргі кавказ халықтары мен қырымдағы түркі халықтары да саналады.

Жалпы ортағасырлардағы тайпалар бір-бірімен тығыз байланыста өмір сүрген. Сол кездегі заңдылық бойынша билік басына келген тайпа атымен мемлекет аты аталынып отырған. Оған мысал авторы белгісіз парсыеңбегінде: “Еділ мен Дон өзенінің арасы бұрын осы жерде мекендеген хазарлар атымен “Хазар даласы” деп аталушы еді, енді бұл жер “Қыпшақ даласы” деп аталады”, - дейді. Мерв қаласында тұрған парсылық ақын әрі жиһангез, мемлекет шенеунігі Насыр Хосроу 1045 жылы

Алтайдан Еділге дейінгі жерді Дешті Қыпшақ, яғни “Қыпшақ даласы” деп атады. Бұған дейін бұл аймақты араб географтары “Оғыздар даласы” деп атап келген болатын. Бұл жөнінде тарих ғылымдарының докторы, профессор И.Н. Ундасыновтың “История казахов и их предков” атты еңбегінің “Огузы и кангаро-печенеги” атты тарауында былай делінеді: “Когда один племена вытесняются с мест проживания другими племенами, это вовсе не значит, что свою землю покидают все члены вытесненных племен. Как правило, часть них остается и принимает власть пришедших. В дальнейшем они либо ассимилируются вытеснившими их племенами, либо если их достаточно много, образуют этнические группы, сохраняющие свой быт, язык, культуру” [2, 140].

Қазақ хандығы құрылу территориясы Батыс Жетісу жерімен тікелей байланысты, ал өз кезегінде оғыздар да ең алғаш Қазақстан территориясында осы аумақта мекен ете отырып, қарлұқтардың күшеюімен Сыр бойына ығысқан болатын. Бұл жөнінде Әбілғазы (Хиуа ханы) былай деп баяндайды: “Барша елдерден түрікменге жақынырақ отырған Қытай, Қанқалы, Найман еді, ол елдер түрікменнің қалғанын шапты. Ыстық көл Алмалық, Сайрам, Ұлықтау, Кішітау бұ жұрттардың баршасын тастап, Сыр суының аяғына келіп, падишаһлары Ианки кентте отырып, өздері Сырдың екі жағын жайлап, қыстап, он ата өткенше отырды” [3, 22 бет]. Бұл бірінші байланыс деп есептер болсақ, екінші кезекте Қазақ хандығының билік басына келген кез-келген билеушілері өз тарапынан Сыр бойында орналасқан сауда-экономикалық, стратегиялық маңызы зор болып табылатын, қызғыштай қорып келген қалаларды осы аты аталып отырған оғыздардың салдырып кеткені түрлі деректер (археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері мен жазба мәліметтер) арқылы мәлім.

Қазақ хандығының мемлекеттік дәрежесіне көтерілуіне көптеген ортағасырлық, ерте түркі кезеңіндегі тайпалардың ықпалы мен әсері мол болғаны сөзсіз. Оның ішінде сонау сақтар, ғұндар, үйсіндер мен қаңлылар және т.б. олардың жалғасы ретінде ортағасырларда оғыздар да өз үлесін қосты.

Орта ғасырда өмір сүрген тайпалардың территорияларына, шекараларына қатысты, олардың мекен етіп тұрған не болмаса салдырған қалалары мен мекен қыстақтары жөнінде және т.б. көптеген мәліметтер беретін “Худуд әл-алам мин әл-машрик или-л-мағриб” жәдігері бізге оғыздар жайынан да бірқатар сыр ақтаруға көмектесері хақ. Бұл туындының авторы өз еңбегінде оғыздардың аталмыш Сыр бойы мен Арал өңірін, Қарақұм мен Қызылқұмды мекен ететіндігін көрсетеді. “Оның қолжазбасынан шежірешінің осы өңірді аралап шыққанын аңғаруға болады. Бірқатар географиялық нүктелердің арақашықтығын сөз ете отырып ол: “Хорезм (Арал) теңізінің айналасындағы жердің бәріне гуздер (оғыздар) иелік етеді”, - деп жазады. Сол сияқты қыпшақтардың, кимақтардың, шігілдердің, тухсилардың, қарлықтардың қоныстары жөнінде де нақтылы деректер келтіреді. “Худуд әл-алам мин әл-машрик или-л-мағрибтен” соң арада бір ғасыр уақыт өткенде түркі халықтарына ортақ әлемдік алып тұлғалардың бірі Махмұд Қашқари 1072-1074 жылдары жазған даңқты “Диуани лұғат-ат-түрк” атты кітабында Қарнақ, Қаражұқ (Қарашық), Сабран (Сауран), Сүгнақ (Сығанақ) ескілді мекендердің оғыз шаһарлары екенін айтады” [4, 135].

Қазіргі Қазақстанның Батыс өлкесі мен Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысын IX-XI ғасырларда тұрақты мекеніне айналдырған оғыз тайпалары ірі, қуатты мемлекеттік дәрежеге көтерілгенін тарихтан аңғарамыз. Ал, XI ғасырдың орта шағында оғыздар қыпшақ тайпаларынан ойсырай жеңіліп, мемлекет ретінде өмір сүруін де тоқтатып, бүгінде әлемнің түкпір-түкпіріне жайыла, түркі әлемін құрай орналасқан түрлі халықтардың құрамына кіріп, сіңісіп кетеді. Дегенмен артында өшпес із қалдырған оғыздар тарихы бүгінде өзектілігін сақтап қалып отыр.

Жалпы Жүсіп Баласағұнның мына бір ауыз өлең шумақтарынан талайды аңғаруға болар:

“Болған талай қалалар да халық та,

Уақыт көмді бәрін жерлеп табытқа.

Болған талай ауылымыз, тайпамыз,

Енді соның ізін тауып байқаңыз” дегенінен, талай-талай мемлекеттердің ордалары мен қоныстары, қалалары мен елді-мекендерінің болғандығын, бүгінгі халықтардың түп аталарының өмір сүрген тайпалардың мұраларынан аршып алар болса әрқайсысының тарихынан сыр ақтарар сынықтары қалғанын, оны зерттейтін, орнын аршып, тарихты жаңартатын ұрпақтарына аманнаттап қалдырып кеткендей. Сондай ірі-ірі қалалардың қатарында, қазақ даласындағы ең мықты деген мемлекеттердің астанасына лайықты орынды алатын ежелгі Сығанақ қаласын айта аламыз. Қазақтың алғашқы мемлекеті – Ақ Орданың да астанасы болғаны туралы мәселенің сыры әлі күнге дейін ашыла қойған жоқ.

Сығанақ қаласы туралы ең алғашқы дерек “Худуд әл-алам мин әл-Машрик ила-л-Мағриб” (“Шығыстан батысқа дейінгі әлем шекаралары”) атты авторы белгісіз еңбекте “Сунах” атымен белгілі болды [5, 90 б.]. XI ғасырда өмір сүрген ғұлама ғалым, түркі тілінің маманы Махмұт Қашқари өзінің “Түркі тілінің сөздігі” еңбегінде Сығанақ қаласын оғыз қалаларының ішінде атап өткендігін де

жоғарыда айттық. X ғасырда өмір сүрген араб географы әл-Макдиси Сығанақты Отырармен кіндігі бір егіз қала деп көрсеткен.

Міне, көріп отырғанымыздай, жалпы қазақ мемлекеттілігінің тарихында үлкен маңызға ие, өзіндік орны бар Сығанақ қаласы жайындағы мәліметтер, тарихи деректер жеткілікті. Бұл қаланың орналасқан аумағы қазіргі Қызылорда облысының Жаңақорған ауданындағы Төменарық темір жол станциясынан 8 шақырым жерде, Қаратау қыратының оңтүстік-батыс етегінде Сырдария өзенінен 15 шақырым қашықтықтағы Белқор үстіртінде орналасқан, жалпы аумағы 20 гектардай жерді алып жатқан бес бұрышты төбе.

Сығанақ қаласын IX-XI ғасырларда оғыз тайпалары мекен етсе, XI-XII ғасырларда Сығанақ Қыпшақ мемлекетінің астанасы болған. XIII-XIV ғғ. Ақ Орда хандығының астанасына айналып, XV ғасырда Қазақ хандығының астанасы болған. Тарихи байланыс, тарихи сабақтастық деп осыны айтқан болар едік. Қазақ жерінде өмір сүрген ірі мемлекеттердің астанасы ретінде лайықты орын алған Сығанақ қаласының айтары көп-ақ.

Қалай десек те қала өзінің пайда болуынан бастап ірі-ірі саяси оқиғаларды басынан өткергендігі анық. “Сығанақ халқы отырықшы болған. Онда сауда, қолөнер жақсы дамыған және үлкен әскери-стратегиялық мәнге ие болды. Қазақ хандығы үшін экономикалық, саяси-әкімшілік орталық, әскери тірек пункті ретінде ерекше маңызды болып саналды. Сығанақ халқы Сырдария бойындағы басқа қалалардың тұрғындары секілді суармалы егіншілікпен айналысқан” [6, 7 б.]. Ол жөнінде Ибн Рузбихан өзінің еңбегінде “Егістік жерлерді суғаруға пайдаланылған арықтар Сейхуннан бастау алады” деп көрсеткен.

Сыр өңірі ежелден-ақ адамзат баласының мекені екендігі тарихтан жақсы таныс. Уақыт көші алға жылжыған сайын олар жайында құнды деректермен қауышып жатырмыз. Сырдария бойындағы ескі қала, күмбез, мұнаралар мен олардың қирап жатқан орындары Оғыз дәуірінен қалған белгілердің аса күрделісі де құндысы болып саналады. Бұл тайпа VIII-XI ғасырларда Сыр өзені мен Торғай өлкесінің арасында көшіп-қонған іргелі ел болғандықтан да олар жайында дерек беретін тарихи жәдігерлер бұл аймақта жиі кездесіп отырады. Янгикент (Жанкент), Жент, Узгент (Өзгент), Баршынкент (Қызқала) шаһарлары аталмыш тайпаның осы өлкедегі ең атақты мекендері болып саналады.

Әбілғазының Түркмен шежіресінде оғыз елі әруақыт Жанкент қаласына жиналып, қайы халқынан Инал Яумды хан көтеріп, оған Қорқыт атаны кәзір ететіні айтылады.

Ал, енді, оғыздардың астанасы Жанакент не болмаса Жанкент қаласы жайына келер болсақ, жазба деректерде Жанкент алғаш рет араб тарихшысы Ибн-Рүстемнің еңбегінде аталады. Сондай-ақ, араб географы Ибн-Хаукал оғыздардың басты қаласы Жанкент болғанын, оны ирандықтар Нау-Керде, арабтар Эл-Хариат, сарматтар Дахи-Нау деп атағанын жазады. Бұл шаһар биікке орналасқан. Жанкент атауының өзі Янгикент – Жанакент – Жанкент (Жаңа қала) деген мағынаны білдіреді. Оның тарихы ғасырлар қойнауында жатыр. Қаланың гүлдену дәуірі IX ғасырдың екінші жартысы мен XI ғасырдың алғашқы ширегі.

Жанкенттің шығыс пен батысты жалғастырып жатқан Ұлы жібек жолы бойындағы тоғыз жолдың торабына орналасуы географиялық, экономикалық маңызын арттыра түсті. Оғыздарда қала мәдениеті жоғары дамыды.

Жалпы алғанда, тарихта кездесетін атаулардың әрбір елдің жер-су атауларымен байланысы халықтар арасындағы жақындықты аңғартатындай. Оны мына үзіндіден байқаймыз: “Ежелгі оғыз тайпаларының ең жақын мұрагерлерінің бірі болып есептелінетін әзірбайжан елінде қазір “Нахичевань” деп аталатын қала бар. “Географический энциклопедический словарь” атты сөздіктен орыс тілінің ыңғайына қарай “Нахичевань” аталатын атаудың әзірбайжан тіліндегі тұлғасы “Нахчыван” екендігін көреміз (83, 298б). Зер салып қарар болсақ, “Нахчыван” атауы мен “Шобанак” топонимінің мағыналас сөздер екенін аңғару қиын емес: “Нах + чыван” = “Шобан + нақ”. Топонимдерде ұшырасатын мұндай қызықты деректерді тасқа түскен түркі жазулары мен қазіргі жер-су атауларынан көптеп кездестіруге болады” [4, 140 б].

Қазақ жері тұнып тұрған тарих дейтін болсақ, Сыр бойының тарихы оның бір бөлшегі болып саналады. Айтары мол қазақ тарихын тереңдете зерттеу бүгінгі күннің талабы. Бүгінгі уақыт – тарихына қарап елін танытын уақыт.

1 Назарбаев Н.Ә. Тарихтолқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.

2 Ундасыновтың И.Н. “История казахов и их предков”. Часть 1. Наши предки (II тысячелетие до н.э. – XII век н.э.). – М.: “Ленон”, 2002. – 160 с.

3 Әбілғазы. Түрікмен шежіресі // Жалын, номері 2, 1991.-наурыз-көкек.-13-30 бб.

4 Қошым-Ноғай Б. Тіл ұшындағы тарих (“Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы”). Алматы: Жазушы, 2003. – 496 бет.

5 Қинаятұлы З. Сығанақ алғашқы қазақ мемлекеті – Ақ Орданың астанасы. // Отан тарихы, 2008, номер 3. – 90-95 бб.

6 Амандықов Р. Құм жұтқан қала // Егемен Қазақстан. -2014.-21 тамыз (номер 162) -7 б.